

УМОВИ ПРАЦІ МІСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У даній статті з'ясовано основні практики міської інтелігенції у сфері праці в період нацистської окупації України. Проаналізовано працевикористання управлінців, інженерів, лікарів, учителів, медичних працівників, науковців, юристів. Доведено, що окупаційний режим призвів до того, що представники цієї суспільної когорти перебували у стані постійної боротьби за виживання (фізичне й моральне) та змушені були освоювати нові життєві стратегії, орієнтуючись на непритаманні їм види діяльності.

Ключові слова: *працевикористання, умови праці, нацистська окупація, інтелігенція.*

Матеріально-побутові умови життя городян у роки нацистської окупації багато в чому залежали від того, чи вдалося їм влаштуватися на роботу. Особливості працевикористання населення окупованих територій досліджувалися багатьма вченими. Серед них слід відзначити праці вітчизняних істориків І. Ветрова¹, М. Лободи², О. Потильчака³, А. Скоробагатова⁴ та розробки зарубіжних дослідників М. Айкеля⁵, К. Беркгофа⁶, Т. Пентер⁷, Д. Поля⁸ й інших. Тема доволі широка, багато вчених обирали для вивчення окремі її аспекти, поглиблюючи та розширюючи зазначену проблематику. Проте умови праці інтелігенції при цьому розглядалися побіжно, спеціально ця тема не ставала предметом дослідження, а тому потребує ретельного аналізу.

Для з'ясування особливостей працевикористання інтелігенції в роки окупації слід нагадати ситуацію у цій царині до війни. Умовно цю когорту можна було схарактеризувати як радянський «середній клас». Останньому були притаманні певний образ життя, матеріальні та культурні запити. У довоєнний період спеціалісти — інженери, лікарі, вчителі, науковці, юристи, керівники середньої ланки — керувалися у сфері праці радянським законодавством, зокрема Кодексом законів про працю та внутрішніми правилами установ, де вони працювали. Праця визначалася обов'язком кожного громадянина СРСР. Натомість держава давала працівникові певні соціальні гарантії: стабільну зарплату, 8-годинний робо-

чий день^{*}, оплачуваний лікарняний, щорічну відпустку. Тобто, становище інтелігенції можна визначити як до певної міри стабільне, більшість її представників мали достатній життєвий рівень. Але не слід забувати, що ця суспільна категорія була й найбільш переслідуваною радянським режимом за (дійсне чи уявне) інакодумство, «власну позицію» тощо. Люди, що вміли мислити, були особливо небезпечними для тодішнього режиму, отже репресії 30-х років торкнулися інтелігенції в першу чергу. Вся ця налагоджена система праці, звичайна практика повсякденного буття представників інтелігенції зруйнувалася з початком війни, а тим більше — нацистської окупації.

Загальні засади працевикористання цивільного населення окупованих територій Радянського Союзу було викладено в «Зеленій теці» Г. Герінга, щодо українських громадян ці директиви конкретизувалися в «Коричневій теці» А. Розенберга⁹. У цих документах серед іншого наголошувалося на необхідності використання колишніх керівних кадрів радянської промисловості та сільського господарства, які в більшості випадків й належали до радянської інтелігенції.

Обов'язкова праця для цивільного населення запроваджувалася практично з перших днів окупації. Умови праці, розмір заробітної плати, вікові межі працездатного населення та інші питання регулювалися відповідними законодавчими та нормативними документами, що ухвалювалися на різних рівнях окупаційної влади (наказ А. Розенберга про обов'язкову трудову повинність 5 серпня 1941 року¹⁰; указ райхскомісара України Е. Коха про запровадження обов'язку праці на території райхскомісаріату «Україна» у вікових межах від 15 до 60 років від 21 листопада 1941 р. та інші¹¹).

Поступова практика працевикористання місцевого населення в умовах окупації довела потребу в робочих спеціальностях. Натомість престижні за радянської системи професії втратили свою актуальність. Сфера застосування праці інтелігенції в умовах нацистської окупації звелася до мінімуму. Тому значна частина представників цієї страти змушена була освоювати нові життєві практики — займатися торгівлею, ремеслом. Переважна більшість тих, хто не знайшов роботу, намагалися виживати в інший спосіб — насамперед продажем власних речей і предметів хатнього вжитку.

^{*} 26 червня 1940 р. Верховна Рада СРСР ухвалила указ «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками й службовцями підприємств і установ» [Гриневич В.А. Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання. Рік 1940. — К., 2009. — С. 130].

Однак були інтелігенти, яким вдалося в роки нацистської окупації влаштуватися за фахом. Важливим аспектом залучення до праці інтелектуальної еліти місцевого населення стало сподівання окупаційної влади на активну співпрацю останньої з «ною владою». В той самий час, функціонери радянської влади розраховували, що саме інтелігенція, яка залишилася на окупованій території, стане ініціатором активних протидій новому режиму. Насправді, значна частина представників цієї суспільної когорти зайняла очікувальну аполітичну позицію. Влаштування на роботу було для них аж ніяк не виявом співпраці з окупантами, але природним прагненням вижити у тих скрутних умовах. Працюючі лікарі, вчителі, інженери не були згуртованою масою, дієвою політичною силою. Вони, як і в радянські часи, намагалися побудувати своє життя таким чином, аби зайвий раз не потрапляти в поле зору відповідних режимних структур.

Де ж працювала інтелігенція в роки нацистської окупації? Значна кількість представників цієї суспільної верстви влаштувалася у міські органи влади, керівні структури. Стимулом для отримання роботи саме у новостворюваних керівних організаціях стало те, що їх працівники одержували стабільну зарплатню, забезпечувалися харчуванням у спеціалізованих їдальнях, пільговим отриманням житла та іншими преференціями, а також тривалий час гарантовано уникали вивезення на примусову працю в Німеччину. Як і за радянських часів, у нагоді ставав «блат». Влаштуватися на роботу у міські чи районні управи допомагали родичі, знайомі тощо. Інколи навіть радянські керівники, які з тих чи інших причин залишилися у місті, поверталися на свої попередні місця роботи — хоча окупаційна влада намагалася не використовувати їх з політичних міркувань. Перевага надавалася колишнім вчителям, юристам, інженерам тощо.

В той же час потрапити до управ могли лише особи, які повністю відповідали вимогам, висунутим гітлерівцями до потенційних працівників з місцевого населення, і тільки після тривалої перевірки. Німецькі посадовці ретельно контролювали кадровий склад місцевих органів влади. Перевірки здійснювалися як через документацію, так і шляхом безпосередньої співбесіди. Кандидати на посади заповнювали низку документів (анкети, автобіографії тощо), де серед інших були запитання про національність, місце народження, членство в партії та комсомолі, займані посади тощо. Від осіб, які претендували на ту чи іншу керівну посаду, вимагали надання достовірної інформації, оскільки приховування певних фактів розцінювалося як ворожі дії щодо німецької влади¹². Проте доволі часто робота інтелігентів у цих структурах набувала допоміжно-виконавчого характеру й фактично зводилася до пасивного втілення в

життя розпоряджень відповідних німецьких керівників. У той же час для колишніх вчителів чи інженерів це було своєрідне кар'єрне зростання. Адже міський функціонер був посадовцем, який ухвалював певні рішення на низовому рівні, хоча й погоджував їх з міським комісаріатом.

Про типовий склад працівників райуправ довідуємося, наприклад, зі звіту про роботу Володимирської райуправи м. Києва за жовтень 1941 р. — лютий 1942 р. В апараті районного утворення працювало 54 робітника. За віком вони розподілилися так: до 30 р. — 7 осіб (тобто 13%), 31–50 років — 22 особи (40,7%) і понад 50 р. — 25 осіб (46,3%). За національністю: 41 українець, 9 росіян, 2 чеха, німець і білорус. За освітою: 14 — з вищою (25,9%), 18 з середньою (33,3%), 22 — з нижчою (40,7%). За фахом: фінанси і бухгалтерія — 18, канцелярські робітники — 10, педагоги — 4, правники і механіки по 3, статистики — 2, кооператори, шофери, лікарі, пожежники та інженери по 1, чорноробів — 9¹³. Такі дані дають можливість відтворити образ типового працівника районної управи часів нацистської окупації.

Звичайно не всі особи, яким вдалося отримати роботу в урядових і керівних структурах, мали необхідні навички та знання, управлінські якості. Такі особи через свою діяльність або бездіяльність потрапляли в поле зору нацистських керівників. Дехто змушений був звільнитися, аби не втрапити до в'язниці чи ще гірше — поплатитися життям за неадекватні чи несвоєчасні дії та рішення. Особливо це стосувалося осіб, які мали доступ до фінансових ресурсів та матеріально-технічних засобів. Одним з прикладів такої діяльності є урядування першого міського голови Києва. Історик І. Верба слушно зауважував, що обрання на міського голову стало для О. Оглоблина несподіванкою і було справжнім тягарем для діяча науки і зовсім не адміністратора чи управлінця. Не бажаючи йти на відвертий колабораціонізм з гітлерівцями, він самоусунувся й залишив цю посаду¹⁴. Ця людина була видатним науковцем, безсумнівно інтелектуалом вищого гатунку, в той же час кабінетним вченим, який не мав необхідних управлінських якостей для налагодження життєдіяльності величезного міста, господарських та адміністративних навичок. Потому йому вдалося реалізуватися у звичному для себе середовищі. Він очолив Музей-архів Переходової доби¹⁵, матеріали якого й до сьогодні є цінним джерелом для вивчення історії Києва окупаційного періоду.

Є чимало свідчень про роботу учителів і викладачів упродовж нацистської окупації. Окремим педагогам, які залишилися на окупованій території вдалося влаштуватися за фахом, інколи навіть на колишнє місце роботи. Труднощі виникли переважно в тих, хто був комуністом чи кого схарактеризували як щирого прихильника радянської системи тощо.

З метою відсіву «неблагонадійних» учителів створювалися спеціальні комісії. Вчителька математики О. Гудзенко-Тишкова з приводу роботи

цього органу в м. Києві зазначала, що до її складу входили завідувач відділу освіти й культури С. Кокот, представник від гестапо (українець), всі новопризначені директори шкіл. Були встановлені терміни та черговість перевірки вчителів. На співбесіду запрошували по одному. Спочатку проходили вчителі молодших класів, потім — мовознавці, учителі математики, фізики, хімії тощо. Після так званої перевірки на придатність до роботи в навчальних закладах вчителі були «в більшості випадків не тільки незадоволені, а обурені. Від того, як себе вела комісія, як запитували, як ставилися...»¹⁶. О. Гудзенко-Тишкову розпитували, за що вона була премійована та про партійність. Вчителька наголошувала, що її відповіді на запитання викликали у членів комісії — у кого іронію, у декого скептицизм. У неї склалося враження, що роботи вона не отримає. Так і сталося: у списку претендентів на роботу проти її прізвища було написано «В резерві». Їй пояснили, що якщо додатково відкритимся школи, то їй буде надане місце. Так О. Гудзенко-Тишкова певний час залишилася безробітною. Вона відзначала, що втрата можливості працювати за фахом позначилася для неї як моральними, так й матеріальними випробуваннями. Доводилося їздити по селах, жити продажем речей. З часом, за сприяння колишнього колеги, вона влаштувалася бібліотекарем у 6-у школу за адресою В. Підвальна, 25а¹⁷.

Станом на 18 травня 1942 р. в окупованому Києві функціонувало 54 школи, де навчався 13 191 учень (7–11 років) та працювало 536 учителів. Частина з останніх була задіяна на роботах з учнями старших класів (11–14 років), які не навчалися, проте працювали на різноманітних громадських чи сільськогосподарських роботах. При цьому вчителі отримували за це тільки 75% їхньої місячної ставки. На вищезазначену дату такими роботами було охоплено 900 учнів і 130 вчителів. За звітами німецьких спецслужб, 445 вчителів не працювали в школах, їм надавалася допомога*. Окупаційна влада не мала наміру утримувати таку кількість учителів, тому міський комісар ухвалив розпорядження скоротити педагогічний персонал міста на 50% (тобто з 1111 учителів, зареєстрованих у шкільному відомстві, залишили лише 555 осіб). Допомога вчителям, які підпадали під скорочення, не надавалася. Проте зазначений розпорядчий документ щодо кількості вчителів не був остаточним і в подальшому лише 300 учителів працювали в київських школах. Всі інші шукали роботу не за фахом¹⁸.

Інформація про кількість учителів у різних регіонах доволі суперечлива. Так, одні джерела фіксують надмірну їх кількість, як у Києві, інші

* На жаль, розмір допомоги у документі не вказувався.

навпаки містять інформацію про дефіцит педагогічних кадрів. Наприклад, через велику кількість учителів Житомира, багато з них залишилися без роботи, а тому їх залучали до інших видів робіт чи вивозили в Німеччину. «Тільки відібрані районними комісарами, як політично надійні та фахово добре підготовлені, вчителі були допущені до роботи в школах»¹⁹. Натомість у багатьох селах Київщини не вдалося відкрити школи через брак необхідного навчального матеріалу та недостатню кількість учителів.

Умови роботи педагогів ускладнювалися відсутністю необхідних підручників, посібників. Адже радянські книги були заборонені, а нові не друкувалися*, тому педагоги використовували матеріали періодичних видань, дозволену художню літературу, самотужки складали речення, математичні задачі, різноманітні завдання²⁰.

Окупанти відзначали дуже важке становище вчителів. Останні отримували незначний оклад і майже не одержували продуктів. Тому більшість з них намагалася віднайти роботу в якійсь іншій установі²¹. Зарплатня дійсно була невисокою. При середній ставці 400–600 крб., молодий учитель отримував 240 крб. на місяць, тоді як робітник, зайнятий у промисловості одержував від 300 до 600 крб. При цьому з місячного окладу педагогічного працівника відраховувалися податки, які складали 20–30%²². В той же час ціни на основні продукти харчування були зависокими. Так, наприклад, в січні 1941 р. у м. Києві хлібина коштувала 50–100 крб., 1 кг сала — 700–1000 крб., 1 кг вершкової олії — 650–800 крб., 1 кг картоплі — 12–17 крб., 1 літр молока — 45–550 крб., 1 кг солі — 100 крб.²³. Тобто зарплата вчителів навіть не забезпечувала напівголодного існування.

Викладачам було ще важче знайти роботу за фахом, ніж шкільним учителям. Проте їх менше й залишалося на окупованій території, оскільки значною мірою педагогічні колективи разом з студентами та матеріальною частиною вузів евакуювали на схід Радянського Союзу. Упродовж окупаційного періоду тільки незначна кількість вузів налагодила свою роботу. Та й ті установи, що отримали дозвіл на відкриття діяли

* Серед дослідників немає одностайності у питанні про існування нових підручників, надрукованих у період окупації навіть щодо райхскомісаріату «Україна». Хоча в окремих працях міститься інформація про їх друк, зокрема на Полтавщині, проте в німецьких джерелах зафіксовано, що жодні навчальні матеріали та підручники не були затверджені для використання в цьому адміністративно-територіальному утворенні. [Див. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С.84, 94–97 та *Ревегук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). — Полтава, 2004. — С. 91–94].

неритмічно. Процедура влаштування професорсько-викладацького складу на роботу була схожою на ту, яку проходили вчителі.

У пам'яті багатьох радянських викладачів окупаційний період позначений трагічними спогадами. Доктор філологічних наук, професор, декан філологічного факультету Київського державного університету М. Грунський під час оголошеної радянською владою евакуації був хворий, тому й залишився у Києві. Його життя, як і багатьох інших, позначилося труднощами та намаганням вижити в тих екстремальних умовах. На початковому етапі окупації колишні працівники університету перебували в складному та невизначеному становищі. Нова адміністрація навчального закладу намагалася домогтися від окупаційної влади дозволу на відновлення роботи. В той час відкриття вузів було заборонене райхскомісаром Е. Кохом. Фактично, університетські працівники залишилися без засобів до існування, зокрема й без хлібних карток, передбачених для працюючих. Через деякий час керівництву установи вдалося виклопотати одноразову допомогу для колишніх штатних працівників. М. Грунський, залишившись на посаді декана, за перше окупаційне півріччя отримав близько 600 крб.²⁴ (тобто 100 крб. на місяць), хоча за штатним розкладом його платня за місяць мала б складати 1500 крб. У пересічних викладачів місячна ставка передбачалася в розмірі 700–900 крб.²⁵ Університет належав до законсервованих установ, а тому фінансувався тільки на тому рівні, аби утримати його будівлі від грабунку та руйнування. Працевлаштуванням колишніх співробітників ніхто не займався. Вони змушені були самотужки шукати вихід з ситуації, що склалася, вибудовуючи власну модель поведінки. Постійне відчуття непотрібності підсилювалося скрутним матеріальним становищем. Ще більших випробувань зазнали викладачі, коли німецька влада ухвалила наказ ліквідувати цю установу. Тож з 1 лютого 1942 р. університетські працівники залишилися напризволяще. А окупаційні органи посилено «евакуювали» — тобто грабували — найцінніше майно організації. Вченого від голодної смерті врятувало те, що, окрім викладання, він займався науковою діяльністю. В роки нацистської окупації М. Грунський входив до складу Президії Академії наук. Після розпуску цього органу міська управа призначила вченому пенсію у розмірі до тисячі рублів на місяць. За словами М. Грунського, «за тодішніми цінами це було ніщо — кіло сала коштувало тисячу рублів»²⁶. Але якщо врахувати, що середня зарплата у окупованому місті складала 477 крб., то пенсію зовсім мізерною назвати не можна. В окремих випадках науковці користувалися й іншими пільгами. Так, на клопотання ректора Одеського університету міський голова Г. Пинтя видав наказ, згідно з яким у 1943 р. 65 професорів, окрім академічних пенсій, дістали знижку оплати за квартиру, світло та опалення на 50%²⁷.

Рятувала київських академічних працівників від голоду їдальня в Будинку вчених, спеціальний пайок — «два з половиною кіло жирів, чотири кіло м'яса, риби і кіло ковбаси»²⁸. М. Грунський зазначав, що доводилося продавати власні речі. Особливо важко було розлучатися з власною бібліотекою. «Прийшов до мене запрошений антиквар, відібрав книги, купив, прислав погоничів, наклав мішки з книгами. Я запитую: «Скажіть, якби замість книг були дрова, як би ви оцінили вище або нижче? Звичайно, вище»²⁹.

Працювали у захоплених нацистами містах і науковці. За даними Київської міської управи на кінець 1942 р. у місті було зареєстровано 3 академіка, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів. У Львівській політехніці в 1941 р. нараховувалося 297 осіб професорсько-викладацького складу, 260 осіб навчально-допоміжного персоналу, 105 наукових працівників³⁰. На думку І. Верби, можливо, одним з вагомих мотивів, що вплинув на рішення залишитись на окупованих територіях, стало важке життя під радянською владою і надія реалізувати власний науковий потенціал. Але, більшість розуміли, що навіть праця на користь української науки за умов окупації, буде неможливою без співпраці з окупаційною адміністрацією³¹. За підрахунками вченого, в окупації залишилося щонайменше 50 діячів історичної науки та суміжних до неї дисциплін. Він наголошував, що «Працювалося й жилося історикам дуже важко. Відчувався брак коштів та ігнорування їх інтересів, а то й цілком вороже ставлення до них окупаційної влади. Нацисти звертали увагу лише на прикладні науки, які могли принести користь Вермахту у веденні війни»³².

Доволі розлогою та деталізованою є розповідь про життя у роки нацистської окупації директора Зоологічного музею Київського державного університету, професора зоології В. Артоболевського. У стенограмі бесіди з ним представлений цінний матеріал для вивчення повсякденного життя міського населення у ті суворі часи випробувань. Серед іншого, вчений розповів і про умови праці в період перебування загарбників у Києві. Так, В. Артоболевський наголошував, що становище музейних працівників було більш-менш стабільним завдяки тому, що установа підпорядковувалася штадткомісаріату, а отже й фінансування зарплат і поточних витрат здійснювалося німецькими органами влади. Завдяки клопотанням В. Артоболевського, практично всіх працівників музею вдалося працевлаштувати до відновленої установи. З часом над колективом нависла небезпека вивезення на примусові роботи в Німеччину. За словами вченого, необхідно було створювати видимість роботи, аби уникнути депортації у Третій райх³³. Зважаючи на складну епідеміологічну

ситуацію в місті та розуміючи актуальність цієї проблеми для окупантів науковці вирішили працювати над темою «Комахи та тварини — переносники інфекційних захворювань», звичайно, погодивши її з куратором музею по лінії штадткомісаріату — німцем Буришем. Ще в кінці 1941 р. В. Артоболевський опублікував у руслі тієї тематики дві статті в «Новому українському слові» та «Последних известиях». Він також підготував дві брошури про роль вошей та клопів у поширенні епідемічних захворювань, але вони так і не були надруковані окремими виданнями³⁴.

Науковці, аби вижити змушені були порушувати роками вироблені моральні принципи, переконання. За словами В. Артоболевського, «потрібно було щось приховувати, якимось хитрувати, в певних межах, щоб не було соромно перед власною совістю»³⁵.

Загалом, будь-яка установа в роки окупації була під пильним наглядом владних структур і жорстким контролем. Багато залежало від компетентності та власне людських якостей тих осіб, які здійснювали цей нагляд. Так, зміна куратора зоологічного музею з Буриша на Матиле певним чином покращила становище працівників. Останній, за словами В. Артоболевського, був доволі культурною та освіченою людиною, практично не втручався у справи музею. Але починаючи з другої половини 1942 р., після суттєвих поразок військ Вермахту на німецько-радянському фронті становище музейників погіршилося. Було скорочене фінансування, розпочалися реквізиції майна установи, грабунок коштовних експонатів, відбір працівників для вивезення на примусові роботи в Третій райх³⁶.

Науковці в роки окупації певний час згуртовувалися навколо Будинку вчених, який вже з вересня 1941 р. відновив роботу. Серед першочергових завдань, що постали перед установою була підтримка науковців, які в переважній більшості потрапили у скрутне становище. Зусиллями активу організації вдалося налагодити роботу спеціалізованої їдальні, здійснювати збір коштів у каси взаємодопомоги для академіків-пенсіонерів. Станом на 1 серпня 1942 р. у складі Будинку вчених нараховувалося 725 осіб*.

Проте становище науковців, як і взагалі місцевого населення, не турбувало окупаційну владу, тому вже 3 листопада 1942 р. Будинок вчених

* Співробітники Будинку вчених здійснювали реєстрацію науковців, розподіливши їх умовно на 4 категорії: 1) особи зі ступенем доктора наук або тих, кого за науковими досягненнями можна прирівняти до докторів; 2) професори, доценти і кандидати наук, або ті, кого можна прирівняти до названих осіб; 3) інші категорії наукових працівників, що мають друковані праці або проводять наукову роботу; 4) утриманці померлих або репресованих науковців. [Калініна А., Луговський О. Київський Будинок учених: роки випробувань. Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) // Вісник Національної Академії наук. — 2010. — № 2. — С. 38, 39].

через незадовільну (з точки зору функціонерів міської управи) роботу було реорганізовано. Він частково продовжував надання допомоги науковцям, але ця діяльність поступово зводилася нанівець, а основним видом робіт стало проведення наукових засідань. Однак функціонування Будинку вчених у роки окупації стало важливим чинником порятунку професорсько-викладацької та наукової інтелігенції.

У роки окупації найбільш затребуваними серед інтелігентів стали медичні працівники. Складні умови життя, незадовільна санітарно-епідеміологічна ситуація в багатьох населених пунктах спричинили поширення інфекційних захворювань. Панічна боязнь спалаху інфекцій змусила окупантів сприяти відновленню лікувальних установ і навіть дозволити підготовку спеціалістів медичного профілю як у середніх навчальних закладах, так і у вузах³⁷. Тому інтелігентам-медикам легше було влаштуватися на роботу, проте умови праці в них були не кращими, ніж в інших представників цієї суспільної категорії. При працевлаштуванні від медичних працівників вимагалось підтвердження їх кваліфікації відповідними документами про спеціальну освіту. Наприклад, у Києві для лікарів та фельдшерів, які упродовж війни втратили такі документи, при медичному інституті була організована кваліфікаційна комісія. Остання встановлювала ступінь кваліфікації лікарів та середнього медичного персоналу³⁸.

Через велику кількість хворих серед цивільного населення та військовополонених, особливо на початку окупації, медикам доводилося працювати без відпочинку. На заваді виконання ними свого професійного обов'язку ставали незадовільне фінансування галузі, відсутність найнеобхідніших ліків, постійне втручання окупаційної влади. Робота медичних працівників супроводжувалася моральними випробуваннями. Адже лікарі часто не могли надати необхідної допомоги за браком обладнання та інструментарію, ліків тощо. Важко було їм спостерігати й за тим, які заходи окупанти застосовували для винищення місцевого населення. Так, медик В. Петров зазначав: «Як лікар, я під час окупації був свідком того, як наша інтелігенція... була приречена на голодне животіння. До мене зверталися сотні людей, що опухли від голоду. Чим я міг їм допомогти, що міг їм порадити, коли я сам продавав речі і голодував? Я бачив сотні хворих, що вмирали без ліків, але я сам ледве врятував від смерті дружину, хвору тифом». У той час, коли для окупантів створювалися спеціальні лікувальні та аптечні установи, повністю забезпечені всім необхідним обладнанням та препаратами, місцеве населення було приречене на вимирання³⁹.

Українських лікарів широко залучали до роботи в вербувальних комісіях. Останні займалися відбором людей для вивезення на примусові

роботи до Німеччини. Ризикуючи власним життям, лікарі видавали фіктивні довідки про різноманітні хвороби, тим самим даючи змогу уникнути страшної долі. Хірург С. Струкуленко пригадував, що врятував у такий спосіб понад одну тисячу осіб⁴⁰. На жаль, не всі медики йшли назустріч місцевому населенню, яке потрапляла в лабеті вербувальників. Як пригадує киянка Ніна Донець, яку гітлерівці схопили на Галицькому базарі й відвезли на вербувально-пересильний пункт на вул. Артема, дівчина сподівалася, що через поранення пальцю, лікар їй допоможе. На нього вона покладала свої надії на визволення, адже «він — наша людина». Але ситуація склалася по-іншому. Лікар оглянув рану, наказав зробити перев'язку і вніс її прізвище до списку інших «щасливчиків» — претендентів на вивезення до Німеччини. Жінки, навчені життям, які були поруч з дівчиною, тільки хитали головами та казали: «А німець, мабуть, відпустив би...»⁴¹.

Вдавалися городяни й до інших дій, щоб не потрапити на примусові роботи: лягали в лікарню на операцію апендициту, коли вона зовсім не потрібна, приймали якісь ліки, аби розвинути в себе хворобу⁴². Сприяли порятунку від вивезення в Німеччину не тільки лікарі, а й інші медики. Наприклад, коли німці вирішили відправити на роботу до Райху студентів київських медичного і гідромеліоративного інститутів, серед них опинилася й підпільниця з Сталінського району комсомолка З. Почтар. Вона зробила собі і ще 20 студентам укол з протитифозною сироваткою. На другий день у них піднялася температура, їх відправили в ізолятор. Зрештою, німці, боячись епідемії, повернули їх додому⁴³.

Медичні працівники, які прихильно ставилися до радянської влади, ставали на шлях боротьби з окупаційним режимом. Зокрема вони рятували військовополонених, вступали до підпільних організацій та партизанських загонів, або надавали їм допомогу, переховуючи поранених, передаючи перев'язувальний матеріал і медикаменти. Так, на Дніпропетровщині в міжрайонній лікарні підпільна група лікарів і медсестер звільнила з таборів близько 140 чоловік військовополонених, 200 юнаків і дівчат були врятовані від вивезення в Німеччину, одержавши фіктивні діагнози про невиліковні хронічні захворювання⁴⁴. Отже, медичні працівники у роки окупації рятували місцеве населення не лише надаючи їм лікарські послуги, а й беручи участь у партизанській та підпільній боротьбі.

Вдалося реалізуватися в умовах нацистської окупації й окремим митцям. Їх працевикористання мало суттєву особливість. Митці, за задумом окупантів, повинні були виконувати політичні та ідеологічні замовлення «наної влади». Тільки тоді вони могли розраховувати на отримання роботи. Якщо у початковий період окупації мистецтво мало «національне

забарвлення», то надалі окупаційна влада швидко усунула цей чинник з творів мистецтва, погрожуючи авторам переслідуваннями та покараннями. З того часу, діяльність митців перебувала під пильним контролем нацистських пропагандистських органів і спецслужб. На художню інтелігенцію покладалося завдання засобами мистецтва довести «визвольну місію німецького східного походу», налаштувати місцеве населення на прихильне ставлення до завойовників, розкрити «злочинну сутність більшовицького режиму». Відповідно до цих завдань вибудовувалася робота у мистецьких закладах.

Актори, артисти й музиканти влаштовувалися у театри, музичні та балетні студії, аматорські колективи, концертні трупи. Працівники мистецьких установ при прийомі на роботу піддавалися ретельній перевірці. За твердженням фотографа театру опери та балету О. Вашкулата, гестапо вишукувало серед співробітників театру партійних людей, агентів НКВД та інших⁴⁵.

Умови роботи були складними. Низька заробітна платня, постійне відчуття голоду, у зимову пору року — холодні, неопалювані приміщення репетиційних залів супроводжували робочі будні театральних працівників. Становище діячів культури ускладнювалося ще й ставленням керівників установ цього профілю до своїх підлеглих. Інколи вони знущалися над артистами, вдавалися до побоїв тощо. Так, керівник Київської опери В. Брюкнер влаштовував по три репетиції на день, які інколи тривали до півночі, виснажуючи людей⁴⁶. Керівник підпільної групи медичних працівників м. Києва І. Волевач пригадував, що посадовець нещадно експлуатував персонал опери, примушуючи людей працювати в себе дома по господарству⁴⁷. Проте призначення німця на посаду керівника театральної установи мало й певні позитивні наслідки. Зокрема, київська опера з того часу фінансувалася міським комісаріатом, а не управою. Її працівники, окрім заробітної плати, отримували ще й пристойний, як на той час, продовольчий пайок. О. Вашкулат у своїх спогадах зазначав, що оркестрантам давали гарний набір продуктів. У декаду на особу передбачалося п'ять хлібин з чистого жита, 700 г масла, 600 г цукру, повидло, різні крупи. Проте такі пайки отримували близько 200 осіб, а колектив налічував близько 1000 чоловік⁴⁸. З іншого боку, за працівниками театру була закріплена їдальня (вул. Прорізна, 28), що призначалася не лише для акторів, а для всіх співробітників установи⁴⁹.

В умовах нацистської окупації працювали й бібліотекарі. Окупанти дозволили діяльність значної частини бібліотек, особливо тих, які мали цінні фонди. Однак ці установи не обслуговували читачів. На їх працівників покладалася завдання з виявлення, обліку, інвентаризації, пере-

вірки каталогів, концентрації та збереження книг, відокремлення забороненої літератури. Наприклад, станом на жовтень 1941 р., в окупованому Києві було зареєстровано 182 бібліотеки. Умови воєнного часу не дозволяли зберегти й забезпечити потрібними коштами всі виявлені установи. Тому міська управа ухвалила рішення про максимальне скорочення книгосховищ. Внаслідок здійснених заходів, з усіх зареєстрованих установ залишилося тільки 22 бібліотеки, а кількість працівників було скорочено на 75% (було 700, залишено 179)⁵⁰. Отже, більшість київських бібліотекарів залишилися безробітними. На тих, хто залишився працювати, покладалося завдання з концентрації книжкових фондів у приміщенні новоствореної організації — Центральної бібліотеки райхскомісара України. Через брак транспортних засобів, співробітники бібліотек змушені були перевозити книги самотужки, возиками, а взимку — на ручних санчатах, або ж переносити в руках. Тому процес концентрації книг у визначених бібліотеках розтягнувся на тривалий термін, а не звиклі до фізичної праці бібліотекарі були позбавлені звичайної для них роботи.

Для працевлаштування колишніх бібліотечних працівників, які перебували у скрутному становищі, керівники установ піднімали питання про відокремлення дитячих книгозбірень від дорослих як самостійних організацій, через специфіку їхньої роботи. Але на думку окупантів здійснення таких заходів було недоречним, бо вимагало розширення штату книгосховищ, при тому що фінансування залишилося на тому самому рівні; отже, сподівання на реорганізацію в тих умовах були марними.

Якщо діяльність місцевих бібліотекарів спрямовувалася на збереження фондів бібліотек для подальшого їх використання при роботі з читачами та для наукових досліджень в бібліотечній справі, то співробітники організацій, утворених окупантами, займалися відбором та комплектуванням книг для вивезення в Німеччину. Окупаційна влада вимагала від бібліотекарів сприяти окупаційним бібліотечним працівникам у вивезенні цінних фондів. Але, за словами директора університетської бібліотеки М. Новицької, вони, навпаки, намагалися зберегти найцінніші книги від вивезення, у різний спосіб переховуючи їх⁵¹.

Яскравим свідченням складних умов праці інтелігенції у роки нацистської окупації стала робота архівістів. Особливо скрутною була ситуація в зимовий період. У сховищах температура була настільки низькою, що здійснювати в них тривалий пошук було фізично неможливо. Така ситуація значно ускладнювала роботу архівістів, змушуючи їх виконувати свої обов'язки в умовах, які аж ніяк не відповідали санітарно-гігієнічним нормам та загрожували безпеці життя працівників. Зріс відсоток захворювань серед архівістів. За 6 місяців загальна кількість робочого часу, пропущеного 32 працівниками через хвороби, становила 179 днів⁵². До

того ж часто архівні справи під час перевезень з одного сховища в інші були розпорошені, й описи не відповідали наявним документам. Незважаючи на всі труднощі, київські архіви функціонували упродовж усього періоду окупації міста, виконуючи завдання генералкомісаріату та видаючи довідки на звернення установ і пересічних киян.

Налагодила певною мірою роботу й науково-технічна інтелігенція. Так, наприклад, в окупованому Києві перебувала начальник ливарного цеху «Ленінської Кузні» Т. Конашко. У стенограмі бесіди з нею представлена розлога інформація про умови роботи на заводі у роки нацистської окупації. Жінка до війни працювала інженером, знала особливості роботи на заводі. Вона відзначала порушення норм при виконанні тих чи інших робіт при німцях, недотримання технології, що звичайно впливало на якість продукції. Т. Конашко підкреслювала, що на їхньому заводі були кращі умови, ніж на інших відновлених київських підприємствах. Пояснювала вона це тією обставиною, що німецький керівник заводу дуже рідко з'являвся на підприємстві. Фактично його функції виконували українці, колишні працівники заводу. Вони з розумінням ставилися до персоналу. Жінка відзначала, що праця на німців, звичайно, не викликала задоволення. Тому працівники вдавалися до пасивного спротиву — вони створювали видимість роботи, насправді ж нічого не робили. У розповіді постійним лейтмотивом звучить тема складної продовольчої проблеми в окупованому Києві. Жінка наголошувала, що саме базари рятували киян від голодної смерті⁵³. На жаль, Т. Конашко не розповіла, як складалося її життя за межами заводу, що вона робила дома, про що думала, що її хвилювало, адже саме такі спогади дали б можливість скласти загальний фон життя інженерно-технічної інтелігенції.

Отже, умови праці інтелігенції упродовж окупаційного режиму залишалися складними. Отримати роботу могли тільки ті представники інтелігенції, які довели своє лояльне ставлення до окупаційної влади. Робота не була стабільною, і її можна було втратити за будь-який непослух чи непокору. Зарплатня, яку отримували вчителі, лікарі, науковці, була нижчою, ніж у промисловій сфері. Її не вистачало навіть на продукти харчування. Поширеним став продаж власних речей, предметів побуту, книг тощо. Відчайдушні спроби працівників Будинку вчених підтримати науковців були недостатніми. Соціальна незахищеність посилювалася моральними випробуваннями. Постійний тиск з боку влади, відчуття страху за власне життя та за долі рідних, невизначеність становища у сфері праці, приниження гідності нацистськими керівниками, відчуття непотрібності інтелектуальної праці негативно впливали на позицію інтелігенції, на її нездатність у тих умовах продемонструвати свій потенціал, продукувати ідеї, які б згуртовували інші суспільні верстви у складних умовах нацистської окупації.

«Новий порядок» видозмінив організацію повсякденного життя інтелігенції, нав'язуючи їй моделі поведінки, спрямовані на суто фізіологічне виживання.

¹ *Ветров І.* Економічна експансія Третього рейху в Україні. — К., 2000. — 232 с.

² *Лобода М.К.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). — К., 2012. — 206 с.

³ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 1999. — 205 с.

⁴ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Харків, 2004. — 368 с.

⁵ *Айкель М.* «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С. 139–160.

⁶ *Karel Berkhoff.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule, Cambridge. — London, 2004. — 463 p.

⁷ *Tanja Penner.* Kohle für Stalin und Hitler: Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953, Essen, 2010. — 467 S.

⁸ *Dieter Pohl.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München. — 2008. — 399 S.

⁹ Детальний зміст див.: «Зеленая папка» Г. Геринга. Восточный штаб экономического руководства. Секретный документ командования // Режим доступа: <http://www.pavlovsk-spb.ru/dokumenty-voyny/241-direktivny-po-rukovodstvu-ekonomiko-vo-vnov-okkupirovannykh-vostochnykh-oblastyax.html>; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 1–168.

¹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 1941–1944 рр. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 28–29.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 37.

¹² Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2466, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

¹³ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 6, 8.

¹⁴ *Верба Ігор.* О.П. Оглоблин: штрихи до портрета // Київська старовина. — 1994. — Листопад–грудень. — № 6 (309). — С. 83.

¹⁵ ДАКО. — Ф. 2412, оп. 1, спр. 32, арк. 9.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 45.

¹⁷ Там само. — Арк. 45, 46.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 428.

¹⁹ *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. — К., 2008. — С. 98–99.

²⁰ ДАКО. — Ф. Р-2365, оп. 6, спр. 64, арк. 2зв., 12, 12зв.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 430.

²² *Єржабкова Б.* Назв. праця. — С. 98–99.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 115.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 2.

- ²⁵ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 23, арк. 33, 34.
- ²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 3.
- ²⁷ Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації 1941–1944. — К., 2006. — С. 830.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 4.
- ²⁹ Там само. — Арк. 2.
- ³⁰ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 166, арк. 2–3.
- ³¹ Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 — початок 1942 рр.) // Розбудова держави. — 1995. — № 3. — С. 45, 46.
- ³² Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Історія та історіографія в Європі. — 2004. — № 3. — С. 68.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 18.
- ³⁴ Там само. — Арк. 18.
- ³⁵ Там само. — Арк. 36.
- ³⁶ Там само. — Арк. 20, 21.
- ³⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — К, 1951. — С. 311.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 2412, оп. 2, спр. 170, арк. 10–11.
- ³⁹ Дубина К. Злодеяние немцев в Киеве. — К., 1945. — С. 20, 21.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 243^a, арк. 85, 86.
- ⁴¹ Спогади Н. Донець. 2005 р. // Архів автора.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 15.
- ⁴³ Там само. — Ф. 166, оп. 2, спр. 347, арк. 10.
- ⁴⁴ Воїни в білих халатах // <http://www.guoz.dp.ua/main/479-voni-v-blikh-khalatakh.html>
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 40.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 13, арк. 8.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 297, арк. 145.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 38.
- ⁴⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 10, арк. 8зв.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 175, арк. 16.
- ⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 9.
- ⁵² ДАКО. — Ф. 2412, оп. 2, спр. 175, арк. 13.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2–3.

В данній статтє выяснены основныє практики городской интеллигенции в сфере труда в период нацистской оккупации Украины. Проанализировано трудоустройство управленцев, инженеров, врачей, учителей, медицинских работников, ученых, юристов. Доказано, что оккупационный режим привел к тому, что представители этой общественной когорты находились в состоянии постоянной борьбы за выживание (физическое и моральное) и вынуждены были осваивать новые жизненные стратегии, ориентируясь на несвойственные им виды деятельности.

Ключевые слова: *трудоиспользование, условия труда, нацистская оккупация, интеллигенция.*

This article elucidates common labor practices of urban intelligentsia during the Nazi occupation of Ukraine. The use of labor of managers, engineers, doctors, teachers, medical workers, scientists, lawyers is analyzed. It is proved that the occupation regime drove the representatives of this social cohort into a state of constant struggle for survival (physical and mental) and forced them to adopt new life strategies, focusing on activities extrinsic to them.

Keywords: *use of labor, working conditions, Nazi occupation, intelligentsia.*